

Talurahva suremuse põhjused Eesti- ja Liivimaal Suure näljahäda ajal (1696–1697)

Marten Seppel*

l gat näljahäda hinnatakse ennekõike selle demograafilise mõju kaudu. Nõnda on Paul Howe ja Stephen Devereux visandanud tänapäevaseid Aafrika näljahädasid silmas pidades näljahädade intensiivsuse skaala, mille järgi oleks võimalik mõõta iga kriisi tõsidust. Selle skaala järgi kuuluksid 10 000–99 999 inimest nõudnud näljahädad (nagu oli 1696.–1697. aasta suremus Eesti alal) C-kategooriasse ehk oleksid „suuremad näljahädad“ (*major famine*). Seevastu tõesti „Suure näljahäda“ (*great famine*) ehk D-kategooria lävendiks oleks nende järgi 100 000 surma. Kui ohvreid oleks aga juba üle miljoni, siis oleks tegemist E-kategooria ehk katastroofilise näljahädaga (*catastrophic famine*).¹ On selge, et selliste kategooriate järgi pole võimalik Euroopa ajaloolisi näljahädasid mõõta. Iseäranis Lääne-Euroopa kontekstis on peetud juba igasugust näljahäda erakordselt suureks, kui see viis hauda vähemalt viis protsenti kogu maa elanikest.² Nõnda on pidanud osa näljahädade uurijaid isegi kahtlaseks, et Eesti alal võis 17. sajandi lõpus näljahäda suremus küündida koguni 20 protsendini elanikkonnast.³ Seejuures on selline suur suremus seda tähelepanuväärsem, et 17. sajandi lõpus ei suurendanud ei sõda ega katk näljaohvrite arvu, erinevalt näiteks sajandi alguse kataklüsmist (1602–1603). See viibki möödapaäsmatult küsimuseni, mis olid Eesti- ja Liivimaa talurahva nii suure suremuse peamised põhjused aastatel 1696–1697.

Paraku puuduvad aga Suure näljahäda tagajärjel Eesti- ja Liivimaal toimunud demograafilise languse ja suremuse põhjuste kohta lähemad allikad ja üksikasjalikumad andmed. Seda mõõnis juba Otto Liiv.⁴ Rootsi administratsiooni suhtumine näljahädasse oli täiel määral kameraalne: püüti selgitada, milline oli ikaldusaastate majanduslik kahju kroonumõisatele, laekuvatele rendituludele ja talude kandevõimele.⁵ Kuna otseselt polnud rahvastik veel maksubjekt ega riigi sissetulekute alus, siis administratsioon demograafilist langust süsteemsemalt ei selgitanud, rääkimata surmade põhjuste uurimisest. Teadupärast ei kogunudki Rootsi riik 18. sajandi keskpaigani (kuni esimese rahvaloenduseni 1749) täpsemaid andmeid oma

* Marten Seppel (1979), PhD, Tartu Ülikool, Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, ajaloo ja arheoloogia instituut, varausaja dotsent, marten.seppel@ut.ee

¹ P. Howe, S. Devereux. Famine scales. Towards an instrumental definition of ‘famine’. – S. Devereux (ed.). *The New Famines. Why famines persist in an era of globalization*. London, New York, 2007, lk. 35, 39–40.

² Viie protsendi piiri tõmbas erakordsete näljahädade markeerimiseks Cormac Ó Gráda: C. Ó Gráda. Ireland. – G. Alfani, C. Ó Gráda (eds.). *Famine in European History*. Cambridge, 2017, lk. 184.

³ Bruce Campbell käesoleva artikli autorile ESSHC konverentsil Belfastis 5. aprillil 2018.

⁴ O. Liiv. Suur näljaeg Eestis 1695–1697. (Akadeemilise Ajalooseltsi Toimetised, IX.) Tartu, 1938, lk. 69.

⁵ Suure näljahäda järel lasi ökonomiaasehaldur Gustav Adolf Strömfeldt ikalduskahjude kaebuste osas uurida üksnes kolme küsimust: 1) kui suured on talupoegade vakuraamatus ettenähtud andamite võlgnevused rentnikele; 2) kui suured on talupoegade toetuslaenude võlad rentnikele ehk kui palju viimased talupoegi näljaajal toetasid; 3) kui palju maade tühjumist „rasked ajad“ mõisale põhjustasid. – Riksarkivet (= RRA), Ekonomisthällarens i Dorpat G.A. Strömfelts kontor, vol. 4 (G. A. Strömfeldt Liivimaa kindralkubernerile, 4.12.1697).

riigiosade rahvaarvu kohta. See oli muidugi üldine trend kogu Euroopas. Alles 18. sajandi teisel poolel hakkasid riigivõimud tundma suuremat huvi surmade arvu, suremise asukoha, surija vanuse, surmapõhjuste vastu.⁶ Selles osas võibki näha suurt vahet riiklikul tasandil pööratud tähelepanus näljahäda ohvritele 1696.–1697. aastal ning sada aastat hiljem 1806.–1808. aasta näljahäda ajal, kui uuriti juba iga hukkunuga seotud üksikasju.⁷

Suure näljahäda suremuse koguarv

Nagu Otto Liiv juba selgitas, on täpsemates arvudes suremuse suurust Eesti- ja Liivimaa võimatu öelda.⁸ Liiv ise hindas oma Suure näljahäda allikakogumiku sissejuhatuses ilma pikemata, et näljaaja surmade arv võis „umbkaudselt“ tõusta 70 000–75 000-ni ehk „umb. 20% rahvastiku üldarvust“.⁹ Järgnevalt võeti see hinnang Eesti historiograafias omaks tõsimeelse demograafilise uurimuse faktina, mida järjekindlalt korratakse tänaseni.¹⁰ Selles Suure näljahäda ohvrite koguarvus pole praktiliselt kordagi kaheldud. Seda ei teinud isegi mitte Heldur Palli oma 17. sajandi ajaloolis-demograafilistes uurimustes. Vastupidi, Palli tsementeeris Liivi hinnangut, rõhutades, et 1695.–1697. aastate Suure näljaaja ohvrite arv Eesti alal polnud „mitte vähem“ kui 70 000 inimest.¹¹

Paarkümmend aastat tagasi püüdis küll Oiva Turpeinen mõneti diskuteerida 17. sajandi lõpu Eesti rahvaarvu üle ja juhtis põhjendatult tähelepanu sellele, et kui uuemad uurimused hindavad Eesti rahvaarvu 1695. aastal suuremaks, kui seda tegi Otto Liiv (Liiv pidas Eesti ala elanike koondarvuks ainult 325 000–350 000 inimest¹²), siis ei saa 70 000–75 000 näljaohvrit enam kuidagi moodustada viiendikku tollasest rahvastikust. Nõnda hindas Turpeinen, et Liivi suremuse koondarv võib isegi parimal juhul moodustada kõigest 12,5% elanikkonnast.¹³ Tõepoolest, kuigi ka uuemates Eesti ajaloo üldkäsitlustes korratakse Liivi järgi, et Suur näljahäda viis hauda 70 000–75 000 inimest, siis ei saa seda pidada enam viiendikuks kogu rahvastikust, kui samal ajal hinnatakse Eesti elanikkonna arvuks 400 000–450 000 (1695. aasta seisuga).¹⁴ Suurema rahvaarvu valguses moodustaks 75 000 näljaohvrit 15,5–18,5% rahvastikust ehk ainult kuendiku. Heldur Palli pidas tõenäoliseks, et Eesti ala rahvaarv jäi 1695. aastal siiski mõnevõrra alla 400 000, pigem oli see 380 000.¹⁵ Sellisel juhul oleks Suure näljahäda põhjustatud langus olnud tõesti kuni 19,75%.

Teiseks tuleb aga rõhutada, et Liivi pakutud nälja-aastate suremus 70 000–75 000 ini-

⁶ A. A. Rusnock. Biopolitics: Political Arithmetic in the Enlightenment. – W. Clark, J. Golinski, S. Schaffer (eds.). *The Sciences in Enlightened Europe*. Chicago, London, 1999, lk. 49.

⁷ Vt. lähemalt M. Seppel. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. (Dissertationes historiae universitatis Tartuensium, 15.) Tartu, 2008, lk. 290–293.

⁸ O. Liiv. Suur näljaeg Eestis 1695–1697, lk. 69–70.

⁹ O. Liiv. Suur näljaeg Eestis 1695–1697, lk. 78.

¹⁰ Need arvud Eesti Suure näljahäda kohta on jõudnud ka uuemasse rahvusvahelisse kirjandusse, viimati: G. Alfani, C. Ó Gráda (eds.). *Famine in European History*. Cambridge, 2017, lk. 15, 220.

¹¹ H. Palli. *Estestvennoe dvizhenie sel'skogo naselenija Èstonii (1650–1799)*, t. II. Tallinn, 1980, lk. 80, 117.

¹² O. Liiv. Suur näljaeg Eestis 1695–1697, lk. 78. Nagu Heldur Palli võttis kokku Otto Liivi 1695. aasta Eesti rahvaarvu hinnangu, siis „algul arvas ta, et Eestis elas 1695. aastal 325 000 – 350 000 inimest. Veidi hiljem on ta jäänud peatuma vaid 350 000-le“. H. Palli. *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. Tallinn, 1996, lk. 14, 57.

¹³ O. Turpeinen. Suomen väestö 1638–1815 sekä vertailu Viroon. – J. Korpela jt. (utg.). *Ihmisiä, ilmiöitä ja rakenteita historian virrassa*. Professori Antero Heikkiselle 60-vuotispäivänä omistettu juhla-kirja. (Studia Carelica Humanistica, 16.) Joensuu, 2001, lk. 24–25; O. Turpeinen. Kui palju oli Tallinnas ja kogu Eestis 18. sajandil inimesi? Võrdlusi Soomega. – Vana Tallinn, kd. 10, 2000, lk. 72–73.

¹⁴ Selline ebakõla on paraku toimetamisel sisse jäänud ka teosesse Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Peatoim. E. Küng. Tartu: Tartu Ülikool, 2013, lk. 277–278.

¹⁵ H. Palli. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712, lk. 58. Oma keskses sellekohases uurimuses toetab Palli suurusjärku 375 000–400 000 või 350 000–400 000. H. Palli. *Estestvennoe dvizhenie sel'skogo naselenija Èstonii (1650–1799)*, t. II, lk. 84–85.

mest (s. o. koos tavapärase suremusega, mitte ainult näljaohvrid) ei tähendanud, et Eesti rahvaarv oleks ka tegelikult selle võrra samal perioodil kahanenud. Tuleb arvestada, et nendelgi aastatel sündis ju lapsi, kuigi sündimus kriisiaja tõttu selgelt vähenes. Kuid isegi ainult 10–20-promillise sündimuse korral pidanuks lisanduma vähemalt 20 000 inimest kahe aasta jooksul. Soomes, kus 17. sajandi lõpus oli rahvaarv ainult mõnevõrra suurem kui Eesti alal, sündis nälja-aastatel juurde *ca* 30 000 last.¹⁶ Nälja-aastate sünni- ja abielumeetrika on jäänud suuresti läbi töötamata, kuigi enamasti on need säilinud samadest kihelkondadest, mille kohta on olemas surmameetrika andmed. Liivi poolt aluseks võetud arvud ei hõlma samuti väljarännet, mis võis paiguti olla küllaltki suur (eriti Venemaale), samal ajal kui just Soomest toimus sisseränne ka Eestisse.

Mille põhjal siis Otto Liiv näljaohvrite arvu 70 000–75 000 tuletab? Liiv esitab Eesti ala kohta mõningaid koguarve, kasutades selleks peamise allikana pastorite teateid ja kirikuraamatuid, mida kõiki kokku liites saab ta Eestimaa Suure näljahäda suremuseks kokku 5862 inimest, Liivimaa Eesti ala osas (sh. Saaremaa ja Ruhnu) 12 482 ning linnades 4797.¹⁷ Nõnda suutis Otto Liiv konkreetsemaid arve pakkuda kõigest 18 kihelkonna kohta Liivimaal ja 13 kihelkonna kohta Eestimaal, mille hulka kuuluvad küll mõned kõige enam näljahädas kannatada saanud piirkonnad. Seeläbi verifitseerib Otto Liiv allikalise tõendiga kuni 23 500 surma (võttes arvesse, et allikakogumikus esinevad tal ka paljud üksikteated nälga suremise kohta katmata kihelkondade mõisates). Liiv ei avalda aga poole sõnagagi, millise kalkultatsiooniga ta arvutas ülejäänud näljaohvrid. Tema loogika on üksnes oletatav. Nimelt väljendab Liiv veendumust, et säilinud kirikuraamatud ja pastorite teated „pakuvad relatiivset pilti ka teiste maaosade suhtes“.¹⁸ Kui eeldada, et samas suurusjärgus toimus rahvastiku kahanemine ka ülejäänud kahes kolmandikus kihelkondades, siis teeks see kokku tõepoolest *ca* 60 000 hukkunut (koos linnadega). Ülejäänud puudujääki 10 000–15 000 oleks juba kerge põhjendada olemasolevate puudulike andmetega, teadmata matustega külakalmetele ja muude kadudega.¹⁹

See kõik aga ei tähenda, nagu olnuks Otto Liiv tegelikult kaugel reaalsest näljaohvrite koguarvust. Tuleb muidugi rõhutada, et Liivi pakutud suurusevahemik (70 000–75 000) on silmatorkavalt kitsas, mida pole võimalik olemasolevate allikate põhjal veenvalt verifitseerida. Teisalt ei jäta olemasolevad allikad tõesti mingisugust kahtlust, et suremus pidi Eesti alal olema vähemalt 50 000, kuid ei saanud olla märkimisväärselt suurem kui 100 000.²⁰ Seega, Liivi pakutud suurusjärg jääb küllaltki täpselt sellesse vahemikku.

Eestimaa näljakahjude uurimiskomisjoni materjalid

Märtsi alguses 1698 avaldas Eestimaa maapäev heameelt kuninga armulise soovi üle, et Eestimaal viidaks läbi üks „tühjade külade, taluperede ja adramaade uurimine“.²¹ Lõpuks kuulutas näljahäda kahjude uurimise Eestimaal välja kindralkuberner Axel Julius De la Gardie 23. mail 1698. Oma avaldatud plakatis (mida pastorid pidid kahel pühapäeval kirikus ette lugema) anti kõigile kroonumõisa rentnikele teada, et peatselt hakkab üle kogu Eestimaa

¹⁶ I. Johansson. Nödåren i Finland på 1690-talet i Europeiskt perspektiv. – N. E. Villstrand (red.). Ockuperat område. 18 elevuppsatser kring stora ofreden i Finlands och i synnerhet Åbolands historia. Åbo, 1983, lk. 25.

¹⁷ Need Liivi arvandmed esitab Palli koondatult: H. Palli. Estestvennoe dvizhenie sel'skogo naselenija Estonii (1650–1799), t. III, lk. 8–9 (tabel 56).

¹⁸ O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697, lk. 69.

¹⁹ Samas, lk. 70.

²⁰ Kui kõigis Eesti ala kihelkondades oleks olnud keskmiselt 20% suremus, siis teeks see surmade arvuks 90 000–100 000 inimest, kuid kindlasti nii rängalt näljahäda kõiki piirkondi ei räsitud. Minimaalse 50 000 puhul oleks aga kõigi rekonstrueeritavate kihelkondade (st. need, mille osas konkreetset arvud puuduvad) suremuseks alla 10%.

²¹ O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697, nr. 22 (lk. 150).

kroonumõisate olukorda uurima kuninga määratud komisjon esotsas asehaldur Matthias von Porteni ja Eestimaa endise reduktsioonikomisjoni sekretäri maakohtunik Engelbrecht Mannerburgiga (seega usaldas kuningas selle ülesande samale komisjonile, kes oli teostanud ka Eestimaa 1695. aasta revisjoni, puudus üksnes vahepeal hukkunud kindralmajor Johann Andreas von der Pahlen). Uurimiskomisjoni ülesandeks oli välja selgitada talupoegade võlgnevused ja tühjunud talupered aastate kaupa alates 1695. aastast. Kroonumõisatele lubati teatada aeg, millal komisjon nende juurde jõuab, mis ajaks tuli valmis seada mõisa rendilepingu originaal ning vakuraamat. Kohal pidid ühtlasi olema rentnik, mõisavalitseja, kupjad ja kõik taluperemehed.²²

Sama näljakahjude uurimine võeti ette ka Liivimaal, kus jõuti ülevaatega valmis juba 1699. aasta veebruariks. Seevastu Eestimaal venisid tööd 1700. aastani (Liivi andmetel 1701. aastani, selles väites ei saa aga kindel olla), kuni jäidki lõpetamata.²³ Siiski on säilinud just Eestimaa aruanded, kuid Liivimaa materjalid pole kokkukoondatuna kunagi ajaloolaste käsutuses olnud. Eestimaalt on aga kokku säilinud uurimiskomisjoni materjalid 113 kroonumõisa kohta (see ei kata kaugeltki kõiki kroonumõisaid).²⁴ Põhiosa andmeid koguti Eestimaal 1699. aastal. 1700. aasta kevadel on uurimiskomisjon ette võtnud veel Harjumaa Juuru, Jüri ja Harju-Jaani kihelkonna mõisad, kuid kokku pärineb 1700. aastast ainult umbes kümnendik koostatud protokollidest. Viimane säilinud aruanne pärineb juuni algusest 1700 Kuimetsa mõisa (Juuru khk.) kohta. Seejuures torkab selgelt silma, et 1700. aasta ülevaated on koostatud kõik juba hoopis vähem detailsemamana ja visandlikumalt kui 1698.–1699. aasta materjalid. Näljahäda lähemate kahjude vastu eramõisates riik huvi ei tundnud ning seetõttu pole säilinud peaaegu mingisuguseid andmeid eramõisate asustuse vähenemise kohta.

Lehekülg Eestimaa näljahäda kahjude uurimiskomisjoni koostatud võlaregistrist aastate 1695–1697 kohta. RA, EAA.1.2.943, l. 924p-925

Nimi	1695				1696				1697				Kokku
	1695	1696	1697	1698	1695	1696	1697	1698	1695	1696	1697	1698	
Annis P. Nõu	1695	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1696	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1697	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1698	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1699	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1695	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1696	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1697	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1698	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1699	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1695	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1696	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1697	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1698	2 16 6	1										
Annis P. Nõu	1699	2 16 6	1										

²² RA, EAA.1.2.34, l. 327 (Eestimaa kindralkuberneri plakati, 23.05.1698); O. Liiv. Suur näljaag Eestis 1695–1697, nr. 229.

²³ O. Liiv. Suur näljaag Eestis 1695–1697, lk. 67–68.

²⁴ Need kõik on koondatud alfabeetiliselt (mitte ajaliselt ega kihelkonniti) ühte toimikusse Eestimaa kindralkuberneri arhiivis. RA, EAA.1.2.943 (Eestimaa näljahäda komisjoni materjalid, 1698–1700).

Eestimaa uurimiskomisjoni mahukas säilinud materjal pole senises Eesti ajaloo ja perekonnanaloo uurimises täiesti tundmatu, kuid torkab silma, et Otto Liiv ei laskunud selle ulatusliku andmestiku analüüsi kunagi ning ka hiljem pole süstemaatiliselt seda materjali keegi läbi töötanud. Kümnekond aastat tagasi kasutas seda põgusalt küll Rootsi uurija Sven Lilja, kes valitud viie mõisa näitel püüdis selgitada Suure näljahäda ulatust Eestimaal.²⁵ Eestimaa külade puhul jõudis ta järeldusele, et tühjumine varieerus külade lõikes suurel määral, ulatudes nullist 80%-ni. Kokkuvõtvalt jõudis Lilja järeldusele, et keskmiselt tühjus talusid *ca* 30%, kuid ta ei pea usutavaks, et see tähendas rahvastiku kaotust samas suurusjärgus.²⁶

Eestimaa uurimiskomisjon alustas tööd augusti alguses 1698 ning kuu jooksul käidi läbi Keila, Harju-Madise ja Risti kihelkonna kroonumõisad. Seejärel siirduti Järvamaale. Kroonumõisaid pole külastatud mitte kihelkondade kaupa, vaid geograafilisel printsibil (ühest mõisast liiguti lähimasse järgmisse, hoolimata kihelkonna piiridest, ning mõisate kihelkondlikku kuuluvust pole kunagi märgitud ka uurimismaterjalidesse). Väiksemate mõisate puhul jõudis komisjon andmed koguda ühe päevaga. Mõnel pool viibiti aga mõned päevad või teostati ühes mõisas paigale jäädes uurimine ka naabruses asuvate väga väikeste kroonumõisate või kroonukülade kohta.

Näljakahjude uurimine nägi välja peamiselt selline: kohale kutsutud taluperemehed andsid ükshaaval tunnistusi ikaldusaastate 1695–1697 võlgnevuste ja talude tühjumiste kohta. Alusandmed tulid muidugi mõisalt (mõisavalitsejalt või rentnikult). Surnud või pagenud talupoegade võlgade kohta pidid tunnistusi andma naabrid või „vanemad“ talupojad vallas, s.t. et talupoegi küsitleti mitte ainult nende endi, vaid ka teiste talude võlgade kohta.²⁷ Teisalt praktiliselt puuduvad uurimiskomisjoni materjalides talupoegade otsesed ütlused, mida pole protokollitud. Seega ei leidu ka talupoegade kaebusi või muid kommentaare, mida nad kuninglikule komisjonile võisid ette kanda. Näib, et uurimiskomisjoni tähelepanu on olnud fokuseeritud kameraalse kahju kiirele fikseerimisele, talupoegade olukord pole aga aktuaalne olnud.

Suure näljahäda aegset suremust avavad Eestimaa näljakahjude uurimise komisjoni materjalid tõepoolest vähe. Allikmaterjalist ei saa midagi teada, kui palju inimesi ühe või teise kroonumõisa all suri, selgitatud on üksnes kroonumõisate tulubaasi vähenemist, mida püüti rehkendada tühjunud talude ja saamata jäänud mõisakoormiste läbi. Uurimiskomisjon ei kogunud seega otseselt andmeid näljasurmade kohta. Sellele vaatamata on talupoegade võlaregistritesse sageli üles märgitud talude tühjenemise põhjus, seda küll enamasti lakoonilise märkusega, kas talupoeg oli vaesunud, pagenud või surnud. On näha, et mõnikord on kirjutaja püüdnud seda üksluisust sõnamänguga elavdada, nagu on tehtud näiteks Vodja kroonumõisa võlaregistris 1697. aastal surnud ja tühjunud talupere kohta – „bönder döde, och Landet öde“.²⁸ Küll pakuvad uurimiskomisjoni materjalid teatud määral võimaluse selgitada, kuidas toimus maa küllaltki kiire taasisustamine aastatel 1698–1700 – kes on tühjaks jäänud talu üle võtnud ja mis sai seejärel talu varasematest võlgadest.

Peamine dokument, mille uurimiskomisjon iga kroonumõisa kohta koostas, oli võlaregister („Restlägd oder Schuld-Register“) aastate 1695–1697 kohta. Sellesse kanti kindla vormi kohaselt talupoegade ordinaarsete mõisaandamite võlgnevused, tasumata tollivilja kohustu-

²⁵ S. Lilja. Klimatet, döden och makten – 1690-talets klimatkris. – S. Lilja (red.). Leva vid Östersjöns kust. En antologi om naturförutsättningar och resursutnyttjande på båda sidor av Östersjön ca 800–1800. Södertörn, 2008, lk. 50–56. Seejuures kasutab Sven Lilja ühe keskse kaasusena Eestimaa uurimiskomisjoni materjalis toodud mõisa Campen, mida ta paraku pole aga suutnud õigesti identifitseerida ja paigutab selle hoopis Tartumaale Liivimaal. Tegelikult on tegemist Eestimaal Harju-Jaani kihelkonnas asuva Kambi kroonumõisaga, mida tõendab ka Lilja esitatud külade nimekiri. Samuti ei ole ta suutnud identifitseerida tema selektsiooni kuulunud teistki mõisa, mis kandis nime Poll ja oli Põlula kroonumõis (Viru-Jaagupi khk.).

²⁶ S. Lilja. Klimatet, döden och makten – 1690-talets klimatkris, lk. 50–56.

²⁷ Nt. Raasiku mõisa võlaregistris on täpsustatud: „Nota, derer Bauren ihre restantien, welche verlossen, und in der Hungers Zeit gestorben, können durch drey alte Bauren ihre außage nembl. Sese Hinno, aus Thekikül, Kaubi Tenno auß Kimla und Halcki Jürgen auß Pittkwa verficiren werden.“ – RA, EAA.1.2.943, l. 1375p–1376.

²⁸ Vt. RA, EAA.1.2.943, l. 1538.

sed ning võlgnevused abilaenude ja nende intresside eest. Talupoegade võlgnevuste koondandmed võidi lõpuks välja tuua ka resümeerivale lõpuaruande lehele („Uthräkning uppå dhe Restantien, som effter een noga undersökning“), mida pole koostatud aga siiski mitte alati. Lisaks on üldjuhul koostatud ka inventaarium ehk kroonumõisa all leiduvate talupoegade kandevoime (meessoost töökäte arv, rakendite ja loomade arv). Inventaariumi pole aga kõigi võlaregistrite juurde lisatud (või pole seda säilinud). Seevastu äratub tähelepanu, et uurimiskomisjon on loobunud (võimalik, et liiga ajamahuka töö tõttu) süstemaatiliselt uute vakuraamatute koostamisest. Üksnes väheste mõisate uurimismaterjalide juurde on lisatud ka aktuaalne vakuraamat. Samuti on silmatorkavalt juhuslikku huvi pakkunud muutused asustatud taluadramaade arvus, mida on küll talude kaupa alati üles märgitud, kuid koondarve pole adramaade osas enamasti kokku arvatud, sest otseselt neid andmeid ilmselt ei vajatud. See on mõneti üllatav, kuna samal ajal näitas kammerkolleegium Stockholmis üles suurt huvi tühjunud adramaade vastu, et selgitada Eestimaa ratsateenistuskohustuse kogusuurust ja tollivilja laekumist.²⁹ Vaadeldava ikalduskahjude uurimisega uut adramaade revisjoni Eestimaal siiski läbi ei viidud. Nõnda on asustatud ja tühjunud adramaade kohta esitatud andmed näljahäda kahjude uurimiskomisjoni materjalides üksnes kõrvalandmed, mis on tulenenud ennekõike peamisest huvist taluperede ja nende võlgade vastu.

Allikakriitiliselt tuleb veel rõhutada, et Eestimaa näljakahjude uurimiskomisjoni materjalid ei kajasta üldse nn. lahtise külarahva olukorda ja kadu. Samas on teada, et vabadikud, saunikud, sulased, tüdrukud jne. olid alati näljahäda suhtes kõige haavatavam kontingent, kelle ülalpidamine sõltus teistest ja kes raskuste korral jäid esimesena teenistusest.³⁰ Nii Simuna kui ka Juuru koguduse pastor rõhutasid 1696.–1697. aastal, et näljahäda on tabanud ennekõike „saunikke ja vabadikke“, kes ise piisavalt ei külva, kel puuduvad tagavarad ja „keda ei abista ka nende härrad“.³¹ Õieti osutab juba Christian Kelch väga selgelt, et kui viletsus 1696. aastal kasvas, sattusid kõige suuremasse raskusse „sulased ja teenijatüdrukud“, kes said „hulgikaupa“ oma teenistusest lahti. Just nemad olid need, kes hulkusid, varastasid ja kerjasid, kuid olid tõugatud peagi kohutavasse näljahätta.³² Eestimaa uurimiskomisjon on aga huvi tundnud üksnes adratalude võlgade ja kandevoime vastu. Ainult Padise mõisa kohta on esitatud ka loend mõisa all leiduvatest vabadikest. Selle järgi oli 1698. aasta augusti seisuga suure Padise mõisa all kokku 17 vabadikukohta (kokku 26 meessoost elanikuga), mis moodustas ca 6% külaelanikest, kuna samal ajal koosnes vald 133 adratalust kokku 394 meessoost elanikuga.³³

Talude tühjumise põhjused Eestimaal

Mida saab Eestimaa näljahäda kahjude uurimise materjalidest teada talude tühjumise ja talupoegade suremuse põhjuste kohta? Hoolimata andmete esitamise üksluisusest, on mõnel juhul talupoegade ütlused või kirjutaja kommentaarid siiski päris inforikkad. Märge, et taluperemes või talupere on (välja) surnud esineb 278 korral ehk ligi pooltel juhtudel, kui talu tühjumise kohta on tehtud täpsustus selle põhjuse kohta (kokku selliseid täpsustusi 565). Paljudel juhtudel on koostatud võlaregistris või talude inventariloendis märgitud otse, et võlgu jäänud eelmine talupere „suri nalga“.³⁴ Ülejäänud juhtudel oli talupere kas vaesunud (132

²⁹ RRA, Kammarkollegiet kansliet, vol. B II a I):130 (Kammerkolleegium Axel Julius De la Gardiele, 14.02.1698).

³⁰ O. Liiv. Linnad ja maarahvastik Eestis Suure nälja-aja kriisikuudel. – O. Liiv. Ajaloo uurimise allikail, II. Koostaja H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2020, lk. 33. Vt. selle fenomeni kohta lähemalt D. Curtis, B. van Bavel. Better understanding disasters by better using history: Systematically using the historical record as one way to advance research into disasters. – International Journal of Mass Emergencies and Disasters 2015, lk. 10–12.

³¹ Simuna kirikukroonika 1691–1919. Toim. J. Tobreluts. Simuna, 2013, lk. 55; O. Liiv. Suur nälja-aeg, nr. 239.

³² C. Kelch. Liivimaa ajaloo järg. Tlk. I. Leimus. Tartu, 2009, lk. 33.

³³ RA, EAA.1.2.943, l. 958 (Inventarium auf Padische Looßtreibers, 14.08.1698).

³⁴ Nt. „1697 förmedelst hunger död blewen“, „dödh med hela gesindet af Hunger 1697“. – RA, EAA.1.2.943, l. 306p.

täpsustust) või pagenud (127), nendele lisandusid muud põhjused (nt. talu mahapõlemine).

Suur osa talusid on näljaajal tühjunud talupoegade vaesumise tõttu. Seejuures oli levinud praktikaks esmalt loobuda mõisa nõusolekul poolest peetavast talust ehk jätta näiteks poolest adramaast veerand tühjaks (ja selle võrra vähendada ka andameid). Sageli on sellisest meetmest olnud abi ning 1698.–1699. aastal leidis kroonumõisate all palju poolenisti tühjaks jäänud talusid. Teisi talupoegi ei suutnud aga selline samm täielikust laostumisest siiski päästa. Näiteks Türi-Alliku mõisa alla kuuluvas Tännassilma külas jättis adrik Jaco Matz 1695. aastal endale pool adramaad, kuid oli juba järjekordse ikalduse järel 1696. aastal sunnitud käest andma kogu oma talu. Oli tavapärane, et selliste laostunud talude ülejäänud vara mõis omastas (ilmselt võlgade katte ettekäändel).³⁵ Loomulikult oli talumaade sööti jätmise peamiseks põhjuseks rasketest ikaldustest tekkinud puudus,³⁶ kuid vaesuda võidi ka vanusest jõuetuks jäämise tagajärjel või muudel põhjustel (rentnikud on süüdistanud talupoegi ka lihtsalt laiskuses). Harvemal juhul on allikas otsene märkus, et mõisnik on vaesunud talupoja välja tõstnud (nt. Padisel 1696. aastal).³⁷

Kuna Eestimaa ikalduskahjude uurimiskomisjon kogus andmeid talupoegade võlgade kohta, siis koostatud võlaregistris olid eraldi lahtrid ka talupoegade abilaenude intresside kohta. Eestimaal on kroonumõisad selles osas jagunenud selgelt kahte lehte: osas mõisates nõuti talupoegadelt abilaenudelt intresse, teistes mitte. Seejuures joonistub välja huvitav korrelatsioon, et nendes rendimõisates, kus abilaenudelt intresse ei võetud, oli talude tühjumine ja iseäranis talude taastasustamine oluliselt paremate tulemustega.³⁸ Näiteks Võhmata kroonumõisa alt pages ja jättis oma talukoha tühjaks veerandadrik 1698. aastal just pärast seda, kui ta mõisast enam abi ei saanud (*effter han ingen hielp bekommer af hæfet*).³⁹

Vahest kõige olulisemad järeldused, mida Eestimaa näljahäda kahjude uurimiskomisjoni materjalid võimaldavad teha, on ajaskaala, millal üks või teine talu on tühjaks jäänud. Sellist ajalist määratlust ei leidu küll kõigi tühjunud talude kohta, kuid kõigist sissekannetest kolmandiku puhul on talu tühjumise aeg siiski ära märgitud. Nähtub, et ülekaalukalt kõige rohkem ehk üle kolmandiku kõigist aruannetesse tehtud ajalistest täpsustustest jäid talud tühjaks 1697. aastal (vt. Tabel 1).

Tabel 1. Talude tühjaks jäämise aasta (Eestimaa näljahäda kahjude uurimiskomisjoni aruannetes leiduva ajalise täpsustuse järgi)

Aasta	Tühjaks jäänud talusid	Osakaal (%)
enne 1695	49	12,5
1695	18	4,5
1696	80	20,5
1697	148	37,5
1698	99	25
1698 (ilma Hiiumaata)	26	8

Allikas: RA, EAA.1.2.943.

³⁵ RA, EAA.1.2.943, l. 53–64.

³⁶ Seda on mõnikord ka otseselt noteeritud: „hat wegen Mißwachs, daß er in zweyen Jahren keinen Roggen gebauet, 1/2 Hacken liegen laßen“. – RA, EAA.1.2.943, l. 858–870.

³⁷ RA, EAA.1.2.943, l. 562, 797–800p.

³⁸ Näiteks Aruküla kroonumõisas (Koeru khk.) talupoegadele tehtud ulatuslikest leiva- ja külvivilja abilaenudelt (kokku vähemalt 180 tündrit rukist, 40 tündrit otra ja 1 tünder kaera) intressi ei võetud. 1699. aastaks olidki Arukülas kõik näljaajal tühjunud talud juba uuesti taastasustatud. Samamoodi ka nt. Risti kroonumõisas (Risti khk.). – RA, EAA.1.2.943, l. 94–98, 102p.

³⁹ RA, EAA.1.2.943, l. 305p.

Lisaks ikaldusest tingitud raskustele on talusid tabanud nälja-aastatel ka muud õnnetused. Eriti traagiliseks kujunes Põlula külas 1697. aastal puhkenud suur tulekahju. Selle tagajärjel põles osaliselt või täielikult maha vähemalt 10 talu, mis jäid seejärel tühjaks, sest talupojad olid täiesti laostunud, ning mõne talu juurde on lisatud, et pärast tulekahju on talupoeg surnud (vahel ka „koos naise ja lastega“ või „täiesti suri välja“).⁴⁰ Näljahäda aastatel tulekahju tõttu laostumisi või pagemisi tuli ette mujalgi. Näiteks Mäos oli 1697. aastal esmalt talupojal talu maha põlenud ja seejärel oli ta kogu oma ülejäänud varaga pagunud.⁴¹ Ette tuli ka süütamisi. Näiteks Liivimaal Vastemõisa all (Suure-Jaani khk.) pani 1696. aasta sügisel öisel ajal Toba Hansu talule tule otsa sama talu alla kuulunud saunik. Enne seda oli ta kinni pannud kõik talu väljapääsud, mistõttu peremees koos naise ja kolme lapsega tulle jäid ja surid. Süütaja saadeti selle teo eest Pärnusse maakohtu ette, kus ta vangistuses suri.⁴²

Seega, Suurel näljaajal ei jäänud talud tühjaks mitte alati üksnes otseselt näljahäda põhjustel, vaid elu läks külas edasi koos kõigi tavapärase juhtumitega. Võhmuta kroonumõisa Jalgsema küla (Järva-Jaani khk.) veerandadrik Karria Martte Siems pidi talukohast loobuma ja sattus vangi sodoomia eest (*sitte fast för Sodomiteri*). Tema asemele määras mõis tema tallu uue peremehe.⁴³ Uue-Pornuse (Halliste khk.) kõrtsmiku löi novembri keskel 1697 surnuks kohaliku talupoja poeg peerupuuga (*mit einem Pergelholz*).⁴⁴ Kihnus lõikas aga Sääreküla taluperemees Berend Andres ise endale õnnetult kõrri ja suri sellesse, misjärel ta maa tühjus.⁴⁵ Seevastu enesetappude kohta on aga väga vähe teateid. Simuna kihelkonnas oli 1696. aastal üks ülespoonu.⁴⁶ Juba pärast näljahäda lõppu, 1699. aasta sügisel jõi Põltsamaal möldri sulane Kakkepe Jürri ennast viinast surnuks (*sich an Brandewein zu todt gesoffen*), mistõttu ta maeti väljapoole kirikaeda.⁴⁷ Senises erialases kirjanduses on antud täiesti vastakaid hinnanguid selle kohta, kas ikaldusaastad, vaesus ja nälg võisid olla levinud või olulised põhjused enesetappudeks varauusajal.⁴⁸ Eesti- ja Liivimaa talurahvas ei ole igatahes Suure näljahäda ajal näidanud ennast selles osas kuidagi allaheitlikuna.

Kirikuraamatute andmed – Põltsamaa kihelkond

Suremuse põhjuste kohta leiab kindlasti andmeid säilinud kirikuraamatutest. Põltsamaa kuulub nende väheste Liivimaa kihelkondade hulka, mille kirikumeetrika on säilinud küllaltki järjepidevalt aastate 1663–1703 kohta.⁴⁹ Seega on Põltsamaa kirikuraamatud hea allikas, et üksikasjalikumalt vaadata Suure näljahäda dünaamikat ja selgitada selle haripunkti. Põltsamaal asus pastor Johan Andres Dorsche pidama täpsemat arvet maetute üle alates 1693.

⁴⁰ RA, EAA.1.2.943, l. 1293–1325.

⁴¹ RA, EAA.1.2.943, l. 722–746; vt. ka nt. Nabalas, samas, l. 858–870.

⁴² RA, EAA.1287.1.21, l. 3 (Suure-Jaani kiriku ja kihelkonna kroonika, 1690–1837).

⁴³ RA, EAA.1.2.943, l. 305p. Vrd. K. Ird. Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Livland: Fälle von Sodomie vor dem Landgericht Pernau im 17. bis 19. Jahrhundert. – Forschungen zur baltischen Geschichte, kd. 9, 2014, lk. 67–82.

⁴⁴ RA, EAA.1275.2.1, lk 48 (Halliste kirikuraamat, surmameetrika [28.11.1697]).

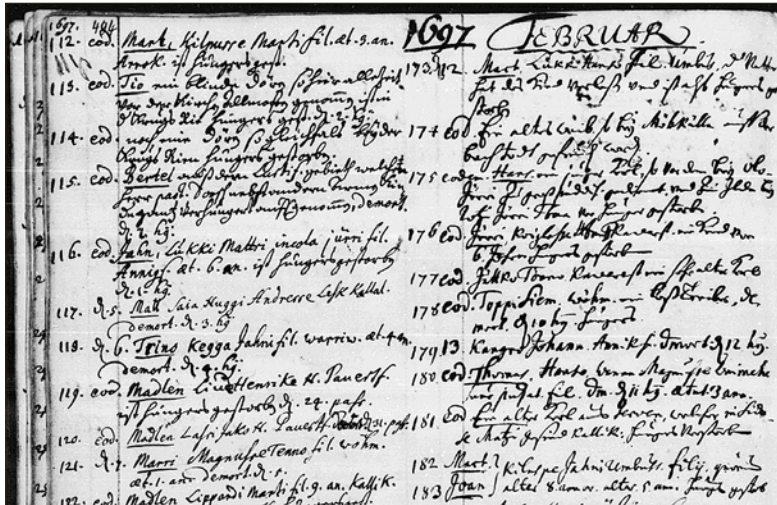
⁴⁵ RRA, Ekonomisthållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor, vol. 24 (Specification der Baur Schulden des Königl. Guhtes Kyhnöö, 28.08.1698).

⁴⁶ Simuna kiriku kroonika. Tlk. M. Salupere, V. Naaber. Väike-Viru: Simuna kihelkonna keskus, 2009, lk. 81.

⁴⁷ RA, EAA.1168.2.3, l. 119p.

⁴⁸ Vt. V. Lind. Selbstmord in der Frühen Neuzeit: Diskurs, Lebenswelt und kultureller Wandel am Beispiel der Herzogtümer Schleswig und Holstein. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 146.) Göttingen, 1999, lk. 238–242; D. Lederer. Verzweiflung im Alten Reich. Selbstmord während der „Kleinen Eiszeit“. – W. Behringer, H. Lehmann, Ch. Pfister (Hrsg.). Kulturelle Konsequenzen der „Kleinen Eiszeit“. Cultural Consequences of the „Little Ice Age“. Göttingen, 2005, lk. 259–260.

⁴⁹ H. Palli. The population of Estonia in the last decades of the Swedish period. – A. Loit, H. Piirimäe (Hrsg.). Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensia, 11.) Stockholm, 1993, lk. 196.

Fragment Põltsamaa surmameetrikast näljaohvrite matmisest veebruaris 1697. RA, EAA.1168.2.3, l. 111p

aastast.⁵⁰ Sellest surmameetrikast nähtub, et veel 1695. aastal oli suremus Põltsamaal isegi väiksem 1694. aastast. Ka 1695. aasta suvel ja esimestel sügiskuudel (juuli, august, september, oktoober) on suremus olnud silmatorkavalt väike. Alles 1695. aasta novembris on leitud juba esimesi üksikuid surnuid Põltsamaal teedelt, kuid otseselt nälga suremist pole pastor veel registreerinud. Tõsisem näljahäda pole Põltsamaal alanud seega mitte enne 1696. aasta märtsi, kuigi jaanuaris ja veebruaris oli suremus juba tavapärasest suurem.⁵¹ Kuid alles 22. mail 1696 on pastor teinud esimese sissekande nälga suremise kohta ja selleks ajaks oli kihelkonnas häda juba päris suur.⁵² 2. maist 1696 pärineb kirikuõpetaja Dorsche murelik kiri asehaldur Strömfeldtile, milles ta kirjeldab Põltsamaal talurahva hulgas puhkenud „äärmist häda“ ja „nälga“, mille tõttu on juba paljud oma elu kaotanud ja teisi sureb iga päev juurde.⁵³ Ökonoomiaasehaldur Strömfeldt raporteerib sellest edasi Liivimaa kindralkubernerile, kirjeldades Põltsamaa olukorda juba väljendiga „suur näljahäda“ (*dhen stoora hungers nöd*).⁵⁴

Juunis 1696 on kirikuraamatusse suremise põhjuseks märgitud otseselt nälga nelja matmise juures, kusjuures üks surnu leiti Põltsamaa asula tänavalt. Ka saabunud suvi pole suutnud näljahäda vaigistada. Juuli esimestel päevadel sureb Väike-Luigel „nälga“ talupere koos kahe lapsega. Tundmata surnukehi leitakse üha rohkem. 9. juulil leitakse Paduvere metsast võõra kerjuse surnukeha, mille kohta pastor märgib, et „ilma kahtluseta on ta nälga surnud“. Juuli lõpus tuuakse kiriku juurde Adaverest kõrtsi juurest leitud mehe surnukeha. Keegi ei tea, kes ta on, kuid pastor usub, et tegemist on järjekordse näljaohvriga. Teated nälga suremise kohta küldes ja metsast või tänavalt leitud surnukehadest jätkuvad surmameetrikas ka augustis 1696. Alles septembris on olukord paranenud – ilmselt seoses uue saagiga – ning ühtegi sissekannet nälja kohta kirikuraamatus pole. Olukorra leevenemine ei kestnud aga kaua: juba 1696. aasta oktoobris, novembris ja detsembris leidub taas mitmeid teateid nälgasuremisest, iseäranis detsembri teisest poolest. Kogu näljahäda aegset suremust aastatel

⁵⁰ RA, EAA.1168.2.3 (Verzeichnis derjenigen Personen, so von Teutschen und unteutschen in diesem 1693 Jahr verstorben und beyder Oberpahlischen Kirchen beerdiget worden). Pastor Johan Andres Dorsche asus Põltsamaal ametisse aprilli algul 1693, mistõttu algab surmameetrika pidamine 9. aprillist 1693.

⁵¹ Võrdluseks aastatel 1685–1687 oli Põltsamaa keskmine suremus 57 inimest aastas. RA, EAA.1168.2.1, l. 121p–127 (Põltsamaa sünni-, abielu ja surmameetrika, 1663–1688).

⁵² RA, EAA.1168.2.3, l. 108p.

⁵³ O. Liiv. Suur näljaeeg Eestis 1695–1697, nr. 30.

⁵⁴ O. Liiv. Suur näljaeeg Eestis 1695–1697, nr. 142. Selle originaal: RRA, Ekonomiståhållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontors arkiv, vol. 4 (G. A. Strömfeldt Liivimaa kubernerile, 25.05.1696).

1696–1698 iseloomustabki selle dünaamika, kui surnute arv ei liikunud ainult ühe hooga üles haripunktini ja siis alla tagasi, vaid selle jooksul oli mitu suremuse kasvu ja kahanemise väiksemat tsüklit, mida dikteerisid olulisel määral vegetatsiooni tsüklid.

Tabel 2. Põltsamaa kirikuraamatus loendatud maetute arv (nii eesti kui ka saksa koguduse liikmed) 1693–1699

	1693	1694	1695	1696	1697	1698	1699
Jaanuar	–	34	14	14	103	11	11
Veebruar	–	20	10	18	199	8	6
Märts	–	38	16	30	298	10	6
Aprill	–	41	22	24	339	23	5
Mai	21	33	15	40	432	11	10
Juuni	8	14	14	34	218	11	2
Juuli	14	7	4	41	69	6	4
August	5	12	8	16	33	3	1
September	11	17	4	12	9	4	3
Oktoober	18	13	9	23	15	9	6
November	9	15	18	26	4	13	4
Detsember	15	24	15	34	10	8	7
KOKKU	101	268	149	312	1729	117	65

Allikas: RA, EAA.1168.2.3.

1696. aastal oli Põltsamaal olnud suremus küll tavapärasest mõnevõrra suurem, kuid surmade arvu kasv oli pigem väga aeglane ja mitte hüppeline. Ent juba jaanuari algusest 1697 hakkas kiriku juurde jõudma järjest enam surnukehi – neid oli leitud kihelkonna territooriumi põldudel, küladest, teedelt, uste eest, lossi, kõrtsi, mõisarehe, kõrtsirehe juurest, jõe äärest jne. 11. aprillil 1697 leiti Annikvere talupoeg nälga surnuna Põltsamaa opmani värava eest. Öisel ajal on kiriku juurde toodud surnud lapsi. Märtsis 1697 leiti pastori andmetel kuus surnukeha põldudel, Kaliküläst avastati korraga vana sulase ja nelja lapse surnukeha. Mais 1697 oli Põltsamaa lossi alla kuulunud Neanurmes ema viinud oma lapse metsa, kus ta lasknud sellel surra.⁵⁵

Aprilli keskel 1697 andis Põltsamaa pastor Dorsche Põltsamaa ülemvalitsejale von Brandtile teada, et kohalik talurahvas kannatab „suurt näljahäda“, viletsust ja vaesust, mis „päevast päeva“ kasvab (*täglich noch anwachsenden großen Hungers Noht*). Pastor juhtis tähelepanu koguduse surmameetrikale, mille järgi ulatuvat alates uuest aastast (s. o. 1. jaanuarist kuni 17. aprillini 1697) „nälga surnud inimeste arv“ juba 800-ni, millele lisanduvad need varjatult maetud, keda pole temale üles antud. „Kokkuvõttes häda on kõigis paigus suur ning saab veel suuremaks, Jumal jagagu kannatust.“⁵⁶ Säilinud kirikuraamatust nähtub tõepoolest, et alates 1697. aasta algusest oli ta 17. aprilliks jõudnud registreerida juba 744 surma (ning 24. aprilliks 800).⁵⁷

⁵⁵ RA, EAA.1168.2.3, l. 110p–114p.

⁵⁶ RRA, Ekonomiståhållaren i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontors arkiv, vol. 18a (Väljavõte pastor Dorscheni kirjast leitnant Brandtile, dateeritud Põltsamaal 17. aprillil 1697); samas (Nicolaus von Brandt Liivimaa kindralkubernerile, laekunud 14.05.1697).

⁵⁷ RA, EAA.1168.2.3, l. 113–113p (Verzeichnis derjenigen Personen, so von Teutschen und unteutschen in diesem [1697.] Jahr verstorben und beyder Oberpahlischen Kirschen beerdiget worden).

Kuni 1697. aasta märtsini on pastor kirikuraamatus maetute juurde lisanud märke „nälgja surnud“ (*Hungers gestorben*) nendel puhkudel, kui see oli ilmne või sellest anti talle teada. Märtsis on hukkunute arv ilmselt kasvanud juba nii suureks, et pastor on lõpetanud surmapõhjusena nälja nimetamise. Aprillis on nälga suremise kohta märke tehtud veel ainult paaril juhuslikul korral. Edasi on surmapõhjus lisatud üksnes siis, kui see oli väga erakordne (nt. tapetud, uppunud jms.). Seejuures tuleb osutada, et kuigi juba 1696. aasta mai alguses kirjutab pastor Dorsche asehaldur Strömfeldtile talurahva hulgas möllavatest haigustest, millesse „paljud“ kiiresti surevad,⁵⁸ siis aastatel 1696–1697 ei ole Põltsamaa kirikuraamatus ühtegi teadet haigusesse suremise kohta.

Mõistagi jätkusid nendel aastatel Põltsamaalgi lisaks näljahädale ka muud õnnetused või konfliktid. 9. novembril 1696 suri Rutikvere mõisa alla kuulunud Arisvere külas Nahkko Hinno väimehe naine Kai. Põltsamaa pastor märgib kirikuraamatusse, et ütluste järgi olla ta nõiutud (*ist der Sage nach verzaubert worden*).⁵⁹ 1697 oktoobris uppus üks talupoeg.⁶⁰ Pajusi mõisa all Loopre külas tappis aga veebruari algul 1698 Ello Trummi Matts jõhkral viisil oma naise, raiudes tal öisel ajal une pealt kirvega pool pead kuni ajuni otsast.⁶¹

Juba Heldur Palli järeldas, et näljahäda saavutas oma haripunkti 1697. aasta kevadel, isäranis aprillis ja mais.⁶² Põltsamaal kujunes tõepoolest kõige suurema suremusega kuuks mai 1697, mil suri 432 inimest, mis ületas mitu korda tavapärase terve aasta suremuse kihelkonnas. Väga suur suremus ongi selgelt märgatav märtsist kuni juunini 1697. Pärast juunit hakkas aga suremus väga kiiresti vähenema. Matuste arvu vähenemine juulis 1697 võrreldes juuniga on silmatorkav (3,2 korda). See tähistas näljaaegse ülisuure suremuse lõppu Põltsamaal. Pärast juunit 1697 lõpevad ka surmameetrika teated tuvastamata surnukehade leidmisest metsadest, teedelt, põldudelt või hoonete juurest. Väiksemaid ühishaudu kirikaeda tuli küll veel mõnel puhul teha. Näiteks 6. augustil 1697 maetakse ühishauda „5 vaest last, kes nälga surnud“, kelle juurde sängitatakse ka keegi tundmatu sulane ja tüdruk. Pärast augustit 1697 surnukehade koos matmisi Põltsamaa kirikais enam ei toimunud kuni aprillini 1698, kuid üksikuid teateid nälga suremise kohta leidub veel ka mais ja juunis. 18. juunil 1698 kaevati Põltsamaal viimane ühishaud, kuhu maeti kolm teedelt leitud tuvastamata surnut.⁶³ Juba septembris 1698 piirdus suremus ainult nelja matusega, millest kaks olid surnult sündinud lapsed. Väga väikseks jäi suremus kogu 1699. aastal.

Kokku suri nälja-aastatel 1696–1697 Põltsamaa kihelkonnas 2041 inimest (s. o. koos saksa kogudusega, millega on lisandunud aga ainult üksikud matused).⁶⁴ Kui hinnata ligikaudselt Põltsamaa kihelkonna elanike arvuks enne suurt näljahäda u. 7700–8000 inimest (võttes tuletamisel aluseks 18. sajandi andmed), siis suri Põltsamaal aastatel 1696–1697 kuni 25,5–26,5% elanikest. See kattub Otto Liivi hinnanguga, kelle järgi suri Põltsamaa kihelkonnas Suure

⁵⁸ O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697, nr. 30.

⁵⁹ RA, EAA.1168.2.3, l. 110. Nõidumist on kirjeldatud ka Suure-Jaani 1696. aasta surmameetrikas: RA, EAA.1287.3.1, l. 215.

⁶⁰ RA, EAA.1168.2.3, l. 117.

⁶¹ RA, EAA.1168.2.3, l. 117p.

⁶² H. Palli. Estestvennoe dvizhenie sel'skogo naselenija Èstonii (1650–1799), t. I, lk. 23; H. Palli. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712, lk. 73.

⁶³ RA, EAA.1168.2.3, l. 118.

⁶⁴ Kirikuraamatus on aastate kaupa matused kokku loetud (seda on teinud juba jooksvalt pastor Dorsche), kuid numereerimisel torkab silma mitmeid eksimusi (erinevused on küll väikesed). Otto Liivi andmetel suri Põltsamaa kihelkonnas 1696. aastal 308 ja 1697. aastal 1729 inimest: O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697, lk. 69. 1696. aasta matuste arv on aga tegelikult kirikuraamatu järgi 312. Sama arvu (312) andis õigesti edasi juba August Wilhelm Hupel: A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. 1. Bd. Riga, 1774, lk. 144. Heldur Palli loendab aga kuude lõikes 1697. aasta matmiste arvuks Põltsamaa kihelkonnas 1740 inimest, mille kokkusalvatus allikaga tekitab siiski küsimusi: H. Palli. Estestvennoe dvizhenie sel'skogo naselenija Èstonii (1650–1799), t. III, tabel 57.

nälja aastatel umbes veerand elanikkonnast.⁶⁵ Tegelik osakaal oli siiski ilmselt väiksem, kuna paljud Põltsamaal ühishaudadesse maetud olid võõrad, mujalt kihelkondadest pärit näljahädalised. Allikates on tõesti teateid, et Põltsamaale on pagenud talupoegi isegi Eestimaalt, kuigi sellele on raske selgitust leida.⁶⁶ Oli ju Põltsamaa puhul tegemist ikkagi ühe raskemalt kannatada saanud piirkonnaga. 1696. aastal on kirikuraamatus jäänud tuvastama 5% maetutest (312-st 16). 1697. aasta suure suremise ajal on kasvanud ilma nimeta sissekannete arv juba 972-ni, mis moodustas 56% kõigist registreeritud matustest. Need kõik polnud küll võõrad, sest 1697. aasta kõige raskematel kuudel maeti ka paljud kohalikud lapsed ilma eraldi registreerimata ühishaudadesse.

Väga suur on olnud laste suremus iseäranis aprillis 1697. Seejuures on lapsi surnud korraga või neid on leitud mitmekesi koos ja korduvalt pole pastorile olnud teada, kelle lastega on olnud tegu. Näiteks 1697. aasta aprillis maeti Kauru külakalmistule kokku 31 surnut, kellest 18 olid lapsed, kokku kaheksast taluperest, kellest omakorda neljas taluperes oli surnud kolm last aprillikuu jooksul. Selliseid teateid küladest surnute kohta tõid pastorile kohapealsed hirsnikud.⁶⁷ Seega on hirsnike ülesanne olnud sellekohast infot külas koguda ja edastada pastorile. Lisaks hirsnikele on selliseid teateid küladest kirikusse toonud ka talupoegadest võõrmündrid.

Nakkushaigused

Otseselt alatoitumisse surrakse muidugi pigem harva, kuigi seda Suure näljahäda ajal kindlasti juhtus. 1698. aastal meenutas Eestimaa rüütelkond, kuidas kibe nälg muutnud inimesi „kohutavalt“, mida olla igal pool näha. Nälginute lihased olnud luudeni kärbunud ja nahk mustaks tõmbunud. Kui sellisele „kaastundliku südamege“ tükikest leiba pakutud, siis järgnenud selle ägeda himuga söömisele peatselt surm.⁶⁸

Näljahäda uurimustes on pikalt diskuteeritud küsimuse üle, kas ja kuivõrd tuleb lugeda näljahäda ohvrite hulka samal ajal levinud nakkushaigustesse surnuid. Üldiselt on siiski laialdaselt aktsepteeritud, et näljahäda suremus ei hõlma üksnes kitsalt surnuks nälginuid, vaid hõlmab kogu näljakriisiaegset ülemäärast suremust.⁶⁹ Ilmselt mõisteti juba 17. sajandi lõpus ka Eesti- ja Liivimaal väljendi „nälga surnud“ all kõiki neid ohvreid, kes olid ilmselgelt suures toidupuuduses ja hädas, olgu nad siis lõpuks surnud millesse tahes. Suure suremusega näljakriiside korral oligi tavapärane, et tekkis sünergia omavahel seotud teguritest, nagu krooniline alatoitus, rasked ilmastikuolud, erinevad haigusepuhangud ja psühholoogilised faktorid.⁷⁰ Samas viisid Suure näljahäda aastatel Eesti- ja Liivimaal levi-

⁶⁵ O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697, lk. 71.

⁶⁶ Samas, lk. 41.

⁶⁷ Nt. „[07.04.1697] – gab der Hirschnick zu Lahhofer [Lahavere] an, daß daßelbsten 17. Todten begraben worden“ jne. RA, EAA.1168.2.3.

⁶⁸ O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697, nr. 22 (lk. 147).

⁶⁹ S. C. Watkins, E. van de Walle. Nutrition, Mortality, and Population Size: Malthus' Court of Last Resort. – R. I. Rotberg, T. K. Rabb (eds.). Hunger and History. The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society. Cambridge, 1985, lk. 20–24; S. C. Watkins, J. Menken. Famines in Historical Perspective. – Population and Development Review, kd. 11, 1985, nr. 4, lk. 650; L. A. Clarkson. Conclusion: Famine and Irish history. – E. M. Crawford (ed.). Famine: The Irish Experience 900–1900. Subsistence Crises and Famines in Ireland. Edinburgh: John Donald, 1989, lk. 232; G. Alfani. Calamities and the economy in renaissance Italy: the grand tour of the horsemen of the apocalypse. Basingstoke, New York, 2013, lk. 56.

⁷⁰ Vt. C. E. Taylor. Synergy among Mass Infections, Famine, and Poverty. – R. I. Rotberg, T. K. Rabb (eds.). Hunger and History. The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society. Cambridge, 1985, lk. 285–303; W. G. Monahan. Years of Sorrows. The Great Famine of 1709 in Lyon. Columbus, 1993, lk. 152.

nud nakkushaiguste puhangud kindlasti hauda ka neid, kes oleks muidu nälja üle elanud.⁷¹

Näljahädade ajal oli suurem nakkushaiguste levik väga üldine. Alatoitumus soodustas iseäranis kõhuhaiguste puhanguid, nagu tüüfus ja düsenteeria, mis tavapäraselt kulmineerusid just hilistalvel ja varakevadel.⁷² Samuti on peetud kasvavat kerjuste ja abiotsijate suuremat liikuvust nälja-aastatel nakkushaiguste leviku üheks allikaks.⁷³ Siiski on 17. sajandil levinud nakkushaiguste täpsem tuvastamine allikates esinevate nimetuste põhjal komplitseeritud ja sageli võimatu.⁷⁴ Suure kalliduse ajal Rootsisis 1695–1697 laastas kõige enam just düsenteeria, mis oli üks peamisi üleliigsete surmade põhjustaja.⁷⁵ Soomes on 1696.–1697. aasta näljaajast teada ennekõike samuti kõhutõved (kõhutüüfus, „palavikud“⁷⁶, düsenteeria jt.), mis tõid kaasa suure suremuse ja olid põhjustatud ebasobivast toidust.⁷⁷ Ka Eesti- ja Liivimaal on mainitud verist kõhutõbe (*rohthe Ruhr*) peamise letaalse haigusena, mis võis olla düsenteeria. 1697. aasta oktoobris selgitasid näiteks Laiuse kroonumõisa talupojad Tartu kreisifoogtile, et enamik talupoegi olla surnud just kõhuhaigustesse (*meist am Durchlaeuuff und rohten Ruhr*), millele võis küll kaasa aidata nälj (*etwas hette der Hunger auch da zu contribuïret*).⁷⁸ Kuid leidus ka teisi nakkushaiguste kirjeldusi. Pilstvere kirikuraamatusse on märgitud nii 1696. kui 1697. aastal koos näljahädaga levinud haigustena „palavikuhaigust“ (*hitzige Krankheit*) ja „palavikku koos löövetega“ (*Flecken-Fiber hitzige Krankheiten*).⁷⁹

Eesti- ja Liivimaal seostasid kaasaegsed talurahva kõhuhaigusi ennekõike nende ebasobiva toiduga. Nõnda näiteks pidas Hans Wickhorst 1696. aasta augustis Raikküla mõisa vabadikku tabanud düsenteeria (*die rohthe Ruhr*) peamiseks põhjuseks seda, et too „nagu ka paljud teised talupojad“ oma nälja vaigistamiseks toitunud „rohelistest rohust, toorettest kadakamarjadest ning liialt vara lõigatud viljast“.⁸⁰ Tõstamaa pastor pidas surmava verise kõhutõve peamiseks tekkepõhjuseks seda, et „vaesed näljased talupojad keetsid ja söid rohtu ilma soolata“.⁸¹ Põltsamaa pastor Johan Andres Dorsche järgi olla ohtlikud haigused talurahva

⁷¹ Vt. selle fenomeni kohta: J. D. Post. Famine, mortality, and epidemic disease in the process of modernization. – *The Economic History Review*, kd. 29, 1976, lk. 14; S. Devereux. Sen's entitlement approach. Critiques and counter-critiques. – S. Devereux (ed.). *The New Famines. Why famines persist in an era of globalization*. London, New York, 2007, lk. 70–74; M. Ravallion. Famines and economics. – *Journal of Economic Literature*, kd. 35, 1997, lk. 1205; M. Lappalainen. Death and Disease during the Great Finnish Famine 1695–1697. – *Scandinavian Journal of History*, kd. 39, 2014, nr. 4, lk. 426.

⁷² G. Alfani, C. Ó Gráda. *Famines in Europe: An Overview*. – G. Alfani, C. Ó Gráda (eds.). *Famine in European History*. Cambridge, 2017, lk. 18; B. M.S. Campbell. Four famines and a pestilence: harvest, price, and wage variations in England, 13th to 19th centuries. – B. Liljewall (red.). *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden. Festschrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*. Stockholm, 2009, lk. 41; D. Collet, D. Krämer. Germany, Switzerland and Austria. – G. Alfani, C. Ó Gráda (eds.). *Famine in European History*. Cambridge, 2017, lk. 113.

⁷³ M. Vasold. Die Hunger- und Sterblichkeitskrise von 1770/73 und der Niedergang des Ancien régime. – *Saeculum*, kd. 59, 2008, lk. 128.

⁷⁴ D. Collet, D. Krämer. Germany, Switzerland and Austria, lk. 113.

⁷⁵ S. Lilja. Klimatet, döden och makten – 1690-talets klimatkris, lk. 65.

⁷⁶ „Palavikud“ võisid olla tähniline tüüfus (tüüfoid), kõhutüüfus, taastuv tüüfus, kuid samas võisid allikates „palavikuna“ kirjeldatud sümptomid olla ka mistahes muu raskema haiguse (eriti viiruse) tunnuseks. Seevastu bakteriaalne düsenteeria oli selgemini eristuv ja äratuntav. Võlgnen tänu selle selgituse eest Daniel Larssonile (Göteborg).

⁷⁷ E. Jutikkala. Massdöd och ödesläggelse under katastrofåren 1696–1697 i Finland. – Plov og pen. Festschrift til Svend Gissel 4. januar 1991. Copenhagen: Landbohistorisk Selskab, 1991, lk. 108, 112; S. Muroma. Suurten kuolovuosien (1696–1697) väestönmenetys Suomessa. Helsinki: SHS, 1991, lk. 25–29; M. Lappalainen. Death and Disease during the Great Finnish Famine 1695–1697.

⁷⁸ LVVA, 7349-1-223, lk. 633 (Der Laischen Bauren Beschwerde so Sie bey der gehaltenen inquisition beygebracht, 28.10.1697).

⁷⁹ O. Liiv. Suur näljaeg Eestis 1695–1697, nr. 29 (lk. 153); H. Gustavson. Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn, 1969, lk. 26.

⁸⁰ RRA, Livonica II, vol. 16 (Hans Wickhorst Eestimaa kindralkubernerile, dateerimata [aug. 1696]).

⁸¹ O. Liiv. Suur näljaeg Eestis 1695–1697, nr. 320.

hulgas „ilma kahtluseta“ puhkenud „ebaloomulikest toitudest“, millega oma nälga leevendatakse. Ennekõike pidas ta silmas aga raibete söömist, mida ta olla ka ise näinud, kus lõpnud loomadelt rebitakse tükke, mis viiakse koju ja keedetakse katlas söögiks. Tema kirjelduse järgi ökonoomiaasehaldurile leiduvat lisaks toidupuudusele talurahva hulgas kõiksugu kummalisi paistetuse ja kõhulahtisuse haigusi, millesse kiiresti 24 tunni jooksul surrakse.⁸²

Hoolimata küllaltki arvukatest kohapealsetest teadetest nii inimeste kui ka loomade haigustest Suure näljahäda aastatel 1696–1697, nähtub kohaliku administratsiooni kirjavahe- tusest ja aruannetest, et nakkushaiguste leviku kohta tunti väga vähe huvi. Ametkondlikult käis peamine jutt ikkagi kolmest järjestikusest ikaldusaastast 1695–1697 ja sellega seotud viljapuudusest ja näljast. 17. sajandi lõpus maal levinud nakkushaigused ja epideemiade puh- kemise oht polnud veel midagi sellist, mida oleks pandud suure häirekella külge ja võetud kasutusele kiired vastumeetmed, nagu seda võib kohata juba 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandil. Torkab silma iseäranis ökonoomiaasehaldurite leige huvi nakkushaiguste leviku kohta 1690. aastatel. 17. sajandil selles osas veel meditsiinipolitsei kontseptsioon puudus ning kui näljahäda ja ikaldus juba olid kameraalsed probleemid, siis maal möllavad haigused seda veel polnud. Parimal juhul küll tagantjärele konstateeriti haigusi maa tühjenemise ühe põhjusena, nagu näiteks tões kammerkollēgium Stockholmis 1699. aastal, et Liivimaa osa mõisate raskuste juures mängisid lisaks ikaldusele olulist rolli inimesi ja loomi tabanud rasked haigused (*dhe många förfluthne mißwäxt åhr, samt een swår och häfftiigh der i Orten infallen folk- och Boskaps-Siuka*).⁸³

Eestimaal on letaalsete kõhutõbede puhangu kohta teateid alates 1695/96. aasta talvest. Aastatel 1698–1700 tegutsenud Eestimaa näljahäda kahjude uurimiskomisjoni materjali- desse pole taluperemeeste surmapõhjusi enamasti täpsustatud, kuid haigusi on siiski nime- tatud. Kõige enam leiab sellekohaseid sissekandeid Kehtna (Rapla khk.) kroonumõisa alt, kus talupoegade haigusse suremist on otseselt seostatud näljaga (*förmedelst Rohte Ruhr och hungers nöd; dels af Rohte Ruhr, deels af hunger*). Veel täpsemalt joonistub Kehtna puhul välja, et 1696. aasta kevadel on eriti Kābikūlas möllanud verine kõhutõbi (*Rohte Ruhr*) ehk ilmselt düsenteeria, millesse suri vähemalt kolm taluperemeest. 1697. aasta kevadest on teada uued düsenteeria surmajuhtumid nii Kābikūlast kui ka Kalbu külast. Haigusesse (*af Siuckdom*) on talupojad surnud seal ka 1698. aastal.⁸⁴ Järvamaal Purdi mõisas (Anna khk.) on „verise kõhutõve“ (*Roth Ruhr*) suremust märgitud nii 1695/96. aasta talvel kui järgne- val 1696. aastal. Purdi mõisa Vanamõisa ja Sõmeru külas surid sellesse terved talupered (nt. 1696 *af roth ruhr är uth dödh med hustru och barn*). Purdi rentnik konstateeris hiljem Eestimaa näljahäda kahjude uurimiskomisjonile, et 1695.–1697. aastal ei tabanud tema mõisa mitte üksnes suured ikaldused ja raske näljahäda, vaid ka kõiksugu haigused (*an allerhandt Seuchen, alß Rothe und weiße Ruhr, hitzige und Fleckfieber und dergleichen gras- sirenden Krankheiten*), millesse kokku suri üle 100 külaelaniku.⁸⁵ Samuti on düsenteeeriasse suremist registreeritud 1696. aastal Eestimaal Kadrina kihelkonnas,⁸⁶ Türi kihelkonnas⁸⁷ ja Paide kihelkonnas.⁸⁸

⁸² Samas, nr. 30.

⁸³ RRA, Kammarkollegiets kansliet, vol. BIa:29 (Kammerkollēgium kuningale seoses Hans Hindrich Becksi taotlusega, 28.08.1699).

⁸⁴ RA, EAA.1.2.943, l. 468–475; O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697, nr. 234 (lk. 299–300).

⁸⁵ RA, EAA.1.2.943, l. 818–836p; O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697, nr. 231 (lk. 295).

⁸⁶ O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697, nr. 235.

⁸⁷ Järvamaal Laupa mõisas suri vähemalt üks talupere Karja külas verisesse kõhutõppe, mille tagajärjel jäi talukoht tühjaks („med hela gesindet uth dödt af Roth ruhr“). RA, EAA.1.2.943, l. 580–591.

⁸⁸ Mäos suri 1696. aastal mitmes külas talupoegi verisesse kõhutõppe (*af Roth ruhr*), mida seostati ikalduse või vaesumisega (üks veerandadrik oli eelnevalt kaotanud kõik oma loomad ja rakendid): RA, EAA.1.2.943, l. 722–746.

Suurem nakkushaigustesse suremine (iseäranis düsenteeriasse) Eestimaal ja Põhja-Liivimaal on toimunud aga ikkagi koos näljahäda kulmineerumisega 1697. aastal. Otto Liivi järgi levisidki plekiline soetõbi ja kõhutõbi eriti ägedalt 1697. aasta kevadest septembrini.⁸⁹ Läänemaal Kullamaal puhkes palju ohvreid nõudnud verise kõhutõve puhang alles augustis 1697.⁹⁰ Liivimaal Pärnumaa Tõstamaa kihelkonna pastor märkis oma 1697. aasta aruandes näljasuremuse kohta, et paljud näljaohvrid surid õigupoolest verisesse kõhutõppe (*vielmehr an der rohte Ruhr gestorben*), mis möllanud nii Tõstamaal kui Kihnu saarel.⁹¹

Soomes ja Läänemere provintsidest puuduvad aga igasugused teated tõelise katku puhkemisest 1690. aastatel, kuigi nälja-aastate suremus oli erakordselt suur. Siiski valitsesid vähemalt Riias seoses vaeste ja kerjuste arvukuse kasvuga linnas tõsised katku puhkemise hirmud 1697. aasta varakevadel (*ja endlich die pest erfolgen könte*).⁹² Katk jäi siiski tulemata, ja isegi mitte hirmust või teadmatuses pole Eesti- ja Liivimaal „katku“ märgitud kordagi talupoegade surmapõhjusena. Katku puhkemise osas pidi Rootsi ökonoomiavalitsus olema aga iseäranis tähelepanelik, sest katkul oleksid olnud otsesed finantsilised ja õiguslikud tagajärjed riigi jaoks. Nimelt alates 1681. aastast sõlmitud redutseeritud mõisate rendilepingutesse oli tüüpitingimuseks lisatud klausel, et rentniku kanda jäävad kõik ikalduste ja muude õnnetustega seotud kahjud (nagu seda oli ka Suur näljahäda), kuid üldise katku (*allgemeine Pest*) puhul, nagu ka vaenlase sissetungi korral on neil õigus kroonu vastutulekule.⁹³ Seega, rentnikel oleks olnud tegelikult huvi kirjutada talupoegade epideemiline suremus katku kraesse, kuid seda pole tehtud. Peamiselt on raporteeritud ikkagi kõhutõbede levimisest.⁹⁴ Puiatu kroonumõisa rentnik kirjeldas 1697. aasta alguses kindralkubernerile tema inimesi laastavalt tabanud „eriliselt raskest epideemiast“, mille tagajärjel paistetanud haigete kogu keha üles, kuid katku võimast ta ikkagi ei maininud.⁹⁵ Siiski püüdis Laiuse rentnik sillakohtunik Nicolaus von Vetter augustis 1697 katku-tingimusele apelleerida. Esmalt püüdis ta Liivimaa kindralkubernerit ees ennast õigustada, et Laiusel polevat ükski talupoeg nälga surnud ja talude tühjumises olla süüdi vaid levivad haigused. Nõnda olla üle 18 talupere „nüüd kahjuks jätkuva epideemia kui plekilise soetõve (*Fleckfieber*) ja verise kõhutõve (*rohte Ruhr*) läbi ära viidud“, mille kohta ta kirja lõpu poole lisas, et need haigused pole „ju kahjuks mitte parem kui katk“. ⁹⁶ Selline ümberkvalifitseerimine ei leidnud aga siiski kubermanguvalitsuse toetust.

Erinevalt 19. sajandist ei sekkunud 17. sajandi lõpus näljahäda problemaatikasse üldse arstid. Õieti puudus kogu riiklik meditsiiniline administratsioon ja riik ei tegele rahva meditsiinilise järelevalvaga. 17. sajandil olid talurahva kokkupuuted arstiga väga vähesed, ehkki väga harvadel juhtudel võidi siiski arstiabini jõuda. Näiteks 1696. aastal kaebas Karksi

⁸⁹ O. Liiv. Suur näljaeeg Eestis 1695–1697, lk. 37; vt. ka samas, dok. nr. 231.

⁹⁰ K. Jaago. Kullamaa kihelkond keskajast XX sajandini. – L. Tarang (koost.). Kullamaa kihelkond. Kultuuri-ajaloost ja loodusväärtustest. Kullamaa, 2005, lk. 43.

⁹¹ O. Liiv. Suur näljaeeg Eestis 1695–1697, nr. 320.

⁹² D. Hormuth (Hrsg.). Das Memorialbuch der Ältestenbank der Großen Gilde zu Riga 1677–1702. Marburg, 2015, lk. 337–338.

⁹³ RRA, Schirrens samling, Originalhandlingar, vol. 7 (Rendileping Viljandi, Köpu ja Puiatu mõisate rendileandmisest Jacob Meyendorffile, 21.04.1682, §10); RRA, Riksregistraturet, vol. 509 (Kuninga resolutsioon, 6.06.1687); RA, EAA.278.1.43, l. 67–75 (Biksere ja Biksēja mõisa tertsiaalrendileping, 5.07.1693); RA, Ekonomiståhållarens i Dorpat (Pernau) G. A. Strömfelts kontor vol. 20: Arrendekontrakt för kronogods 1681–1706 (Kavastu rendileping, 6.09.1690 jne).

⁹⁴ Tärvastus 1697. aasta novembris koos olnud uurimiskomisjon loetles maa tühjenemise ja talupoegade suure suremuse põhjusena haigustena üksnes nakkuslikke kõhutõbede: „[– – –] grassirende Kranckheiten, als Fleckfieber, Rothe Ruhr und Durchlauf, welches den verwichenen Jahre in diesem meinen Kirchspiel viele Menschen häufig zu grabe gebracht und die Länder deßfallß wüste geblieben“. – LVVA, 7349-1-223, lk. 646–648 („Verzeichnüß von der unter dem Schloße Tärwast, Woroküll und Kurrisar sich anitzo würckl. wüst-befindende BaurLänder“, 24.11.1697).

⁹⁵ RA, EAA.278.1.XVI-43a, l. 27–28p (J. Fr. v. Schwanwede kindralkubernerile, 22.01.1697).

⁹⁶ LVVA, 7349-1-223, lk. 628–629 (N. v. Vetter E. Dahlberghile, 31.08.1697).

talupoeg Pärnu maakohutule, et pärast seda kui Karksi allrentnik Friedrich Taube oli peksnud tema poja vaesemaks, oli talle „suure kahju“ põhjustanud arstitasu (*auffgewandten Arztlohn*).⁹⁷

Kokkuvõtteks

Suure näljahäda surmade koguarv Eesti alal võis olla tõenäoliselt 60 000–80 000 ehk suurusjärgus kuuendik kuni viiendik kogu elanikkonnast. See hõlmab kõiki surmasid aastatel 1696–1697, mitte ainult otseselt näljahäda ja haiguste tõttu surnuid. Arvud ei ole täpsed, kuid annavad siiski usutava suurusjärgu Suure näljahäda suremuse kohta. Peamiseks probleemiks on see, et isegi kaudselt rahvastikukao suhtarvuni jõudmisel tuleb rakendada väga suurel määral oletuslikke konstruktsioone, sest 1690. aastate rahvaarvu kohta puuduvad kindlamad andmed. Tuleb rõhutada, et Suur näljahäda ei tabanud kogu Eesti- ja Liivimaad ühtviisi, vaid maakonniti ja kihelkonniti varieerus suremus suurel määral.

Aastate 1696–1698 demograafiline kriis nõuab kindlasti edasist uurimist ning allikate fokuseeritum läbitöötamine pakub selleks usutavasti ka võimalusi. Just näljahäda regionaalset dünaamikat võimaldavad olemasolevad allikad senisest oluliselt paremini selgitada. Selles osas on heaks eeskujuks Soome uurimused 1696.–1697. aasta näljahäda demograafilistest järeldustest,⁹⁸ kuigi vaevalt Eesti- ja Liivimaa allikmaterjali põhjal sellisel tasemel demograafilisi uurimusi teha oleks võimalik.

Ent nii nagu Soomes, võib ka Eesti ala puhul järeldada, et Suure näljahäda ajal oli suurim suremus just maal külates, mitte linnades, ja väga suurt rolli mängis seejuures mitmesuguste nakkushaiguste levik. Näljahäda kulmineerus kevadel 1697. Läbivalt on Soome ajalookirjanduses mainitud elanikkonna suure suremuse põhjusena ebapiisavat valitsusepoolset abi, mida rõhutas eriti Eino Jutikkala.⁹⁹ Viimane oleks aga hoopis omaette suur küsimus – mis olid üldse näljahäda põhjused –, mida käesoleva artikli raames pole kuidagi võimalik puudutada.

Põhjendatud on muidugi küsimus, kas 1696.–1697. aasta Suur näljahäda oli Eesti ala ajaloo suurim näljahäda. Võib ilmselt öelda, et pärast 17. sajandi lõppu Läänemere provintse nii suur näljahäda enam ei tabanud. Hoopis keerulisem on aga vastata küsimusele, kuidas suhestub 17. sajandi lõpu näljahäda keskaja näljahädadega, mille kohta meil andmeid peaaegu üldse pole. Kui aga võrrelda 1696.–1697. aasta Suurt näljahäda sajandi alguse (1602–1603) kataklüsmiga, siis maa tühjenemise ulatuse osas oli ilmselge vahe. 1602.–1603. aasta näljahäda, katku ja sõja tagajärjel oli maa oluliselt tühjem ja pikemaks ajaks asustamata kui sajandi viimastel aastatel. Nagu näitavad Eestimaa näljahäda uurimiskomisjoni materjalid, siis 1700. aastaks oli Eestimaal 1696.–1697. aasta näljahädast tingitud talukohtade tühjenemine suuresti juba ületatud. Põhjuseks oli muidugi asjaolu, et 1690. aastatel puhkes näljakriis tihedalt asustatud ja kasvava elanikkonna tingimustes, samal ajal kui 1602.–1603. aasta katk ja nälg tabas aga juba sõdades tugevalt kannatanud maaelanikkonda. Kui võtta aga aluseks otsesemalt või kaudsemalt nälja tõttu surnute absoluutarvud, siis oli 17. sajandi lõpu näljakriis Eesti- ja Liivimaal kahtlemata mastaapsem ja šokeerivam sajandi alguse omast.

Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (grant nr. PRG318) ja Alexander von Humboldt-Stiftung stipendium.

⁹⁷ RA, EAA.915.1.8, lk. 424–426 (Kulasse Jurri kaebekiri Pärnu maakohutule, dateerimata, [1696]). Sarnaselt on mainitud arstitasu näiteks 1699. aastal Tallinna linnusekohtule esitatud talupojale valuraha taotluses: „den so übell hanthierten Bauer Kurri Mart ein gewißes Stücke geldes vor die Schmerzen und Lahmung der Glieder bezahlen, was Arzt Lohn erstatten“. – RA, EAA.2.2.36, l. 34 (Pergelschen Bauer Kurri Mart contra Hrn Mannrichter Reinholdt Engdes, 03.02.1699).

⁹⁸ I. Mäntylä. Kruunu ja alamaisten nälkä. 1690-luvun katovuosien verotulojen vähennys Pohjanmaalla ja esivallan vastatoimenpiteet. Kuusamo: Koillissanomien kirjapaino, 1988, lk. 8.

⁹⁹ E. Jutikkala. The Great Finnish Famine in 1696–97. – Scandinavian Economic History Review, kd. 3, 1955, nr. 1, lk. 48–63.